

A lista mámore, avagy az adatkultúra története

Az információgyűjtéstől a felhasználásig

**A Szegedi Információtörténeti Műhely
kilencedik konferenciájának előadásai**

2020. október 14.

PRIMAWARE

Konferencia-szervező partnerek:

Magyar Történelmi Társulat Információtörténeti Szakosztálya
UNESCO Magyar Nemzeti Bizottság Info-kommunikációs Szakbizottsága
SZTE Történelemtudományi Doktori Iskola

Szerkesztette:

Hunyadi Zsolt
Z. Karvalics László

A kiadványt gondozta:

Fonyó Nikoletta

e-ISBN: 978-615-00-9451-9

A borító képe: 5000 éves uruki agyagtábla, ökrök elszámolási jegyzőkönyve

Forrás: <https://www.bbc.com/news/business-39870485>

(Eredeti kép: Science Photo Library)

A Primaware az SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudomány Tanszékén folyó kiadói ismeretek szakirányos képzés és specializáció hallgatóinak „tankiadója”.

**A lista mámore, avagy az
adatkultúra története
(nyilvántartások, jegyzékek, kimutatások)**

Az információgyűjtéstől a felhasználásig

**A Szegedi Információtörténeti Műhely
kilencedik konferenciájának előadásai
2020. október 14.**

**Szerkesztette:
Hunyadi Zsolt és Z. Karvalics László**

PRIMAWARE

Szeged, 2020

Tartalom

Z. Karvalics László: Bevezető	5
Előadások	7

Általános témák

Hanny Erzsébet: Rendszergazdák és felhasználók a számítógép előtti világban	8
Bátorfy Attila: A listák ábrázolásának rövid történeti áttekintése	9
Paulusz Richárd: Párhuzamos módosítások a francia és a magyar levéltári tektonikában az ezredfordulón	10

Ókor

Árvai Tamás Kristóf: Adó- és zsákmánylisták az Újasszír Birodalom első felének királyfelirataiban	11
Németh György: Elesettek, ünnepi áldozatok, adók. Listák a klasszikus görög világban	12
Gradvohl Edina: Növénylisták Dioskoridésnél	13
Óbis Hajnalka: Két későantik publikációs lista (Az Augustinus-bibliográfia kialakulásának kezdeteiről a <i>Retractationes</i> és az <i>Indiculum</i> alapján)	14

Középkor

Hunyadi Zsolt: Középkori puzzle, hiányzó darabokkal. A johanniták generális káptalanjainak listái	15
Novák Veronika: Helynevek és hatalom. A "szokásos helyek" retorikája a középkori információáramlásban	16
Péter Krisztina: A győzhetetlenség listája	17

Újkor

Barta M. János: Miről mesélnek a kora újkori középiskolai adatsorok? A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása	18
Szász Géza: Statisztika-e az útleírás?	19
Z. Karvalics László: A pilótafülkétől a kórházi ágyig. A „csekklista” forradalma a 19-20.században	20
Sz. Nagy Gábor: A fakultatív hitoktatás a Rákosi-korszakban az adatok tükrében	21

Az adatoktól az adatkultúráig. Bevezető

Adat, adatbázis, adatkezelés, adatábrázolás, adatfeldolgozás – csak néhány jól ismert kifejezés, amely az adatok világának különböző tartományába vezet. Ha az adatokkal kapcsolatos valamennyi önálló jelenséget egyetlen szóval akarjuk kifejezni, talán az *adatkultúra* a legszerencésebb választás. Kellőképp általános ahhoz, hogy beszélgetőtársak nagyjából hasonlóan értsenek alatta, és megkerülhetővé teszi, hogy magának az 'adat'-nak az erősen problematikus fogalmával kezdjünk foglalkozni. Ami körül amúgy mostanra már teljes az ismeretelméleti katasztrófa, amióta a számítógépes adatfeldolgozás és az informatika szótárába bekerülve nemcsak az eredeti jelentése látszik elillanni, amire évszázadokon keresztül használták, hanem az értelme is, hogy lefedje és jól körülírja az információs univerzum egy adott osztályát. Hol a *reprezentáció*, hol az *információ*, hol a *hír* helyét veszi át a fogalmi rendszerekben, hol *elemi ismeretként* azonosítják – mintha nem azért lenne gazdag ez a fogalmi háló, hogy a környezettel kapcsolatot tartó, abból jelentéseket generáló, döntéseket hozó és azokat cselekvésbe fordító emberi elme működésének minél finomabb felbontású megragadását tegye lehetővé.

Minderre annál is inkább nagy szükség volna, mert egyre többen tekintenek korunk egyik alapvető jellegzetességeként a Nagy Adat (Big Data) világára, amelyben hagyományos alrendszerek már csak az adatosítás (datafikáció) révén tudnak összekapcsolódni más alrendszerekkel, adatvezéreltté válik a társadalom, a gazdaság és a kultúra (data-driven society, economics and culture), miközben mind népszerűbb adatkapitalizmusról (data capitalism) is beszélni. Ha valóban ekkora jelentőségre emelkedett napjainkban az adatkultúra, annál aktuálisabb kihívás a történelmi visszatekintés.

A kortörténészek számára soha nem volt kérdéses, milyen igényt kielégítve és milyen módon szolgálta az ismeretek „adatosítása”, strukturált rögzítése, tárgyasítása (archiválása és visszakeresése) azoknak az információs üzemeknek és specialistáknak a működését, amelyek kisebb és nagyobb közösségek újratermelésében, fenntarthatóságában, irányításában, szervezésében és egyensúlyteremtésében játszottak fontos szerepet. Nagyon hosszú történetről beszélünk: vannak, akik már a barlangfestményeket is az ökológiai fülke egyfajta állatleltáraként olvassák, de a neolitikus holdnaptárak már bizonyosan nyilvántartási célt szolgáltak, és 20-30 ezer évesek az ausztrál őslakosok rejtélyes cylconjai is. A legkorábbi térképek egyúttal névtárak is, az írás előzményei között gazdasági adminisztrációs jelhasználatot találunk (állatok, növények, nyersanyagok mennyiségének nyilvántartását), a mitikus szövegek bizonyos részei a repetíció révén megőrzött sokaságokat (leszármazási vonalakat, királylistákat, betegség típusokat stb.) tartalmaznak.

A letelepedéssel és földműveléssel az élet számtalan területével kapcsolatban jelentkezett adatrögzítési igény, és a hivatali és gazdasági írásbeliségnek, majd a tudomány és az orvoslás korai műhelyeinek köszönhetően minden „műfaj” létrejött már az ókorban, amelyek alakváltozatait a 19. század második feléig, vagy akár napjainkig is követni tudjuk. Az adónyilvántartások, népesség-összeírások, terményjegyzékek, az áru-és pénzforgalomkövetés módjai az árlistáktól a kettős könyveléssé fejlődő könyveléstechnikáig, a különböző katonai és egyházi nyilvántartások mellett a természetleírás (állatok és növények gyarapodó korpuszai), csillagászati és meteorológiai idősorok, szójegyzékek.

Mindezek összekapcsolódnak a számírással, az időszámítással, a legkülönbözőbb mértékegységekkel, az adatállomány rendezésének különböző elveivel, amelyeket hol a

funkció, hol a mennyiség, hol a megbízhatóság, hol a visszakereshetőség, hol a rögzítés és tárolás fizikai-technika sajátosságai, hol a továbbíthatóság, hol ezek különböző közös metszetei határoztak meg. A korábbiaknál fejlettebb és a tárolt ismeretek rekombinábilhatóságát lehetővé tévő újkori katalógus-formától a népszámlálások eredményeinek a huszadik század fordulójától egyre inkább algoritmizált feldolgozásán keresztül közeledünk a nyomtatott majd a digitális világ mind nagyobb méretű adatbázis-birodalmai felé, hogy napjainkra a reprezentálható emberi tudás egésze egyetlen végtelennek tűnő hypermediális online tartalomtérben olvadjon össze.

Ennek a történeti útnak számtalan izgalmas állomása, technológiai megoldása van, amelyek sokáig másirányú történeti érdeklődések forrásanyagaként kerültek elsősorban tárgyalásra. A múlt század 90-es éveinek közepe óta azonban megélnék az érdeklődés a listák, nyilvántartások és jegyzékek, mint önálló kutatási tárgyak iránt: Sorra születtek tanulmányok, monográfiák. Mégis Umberto Eco *A lista mámore (Vertigine della Lista)* című 2009-es könyve¹ kellett hozzá, hogy kiemelt figyelemre méltó tárgyként kezdjen rájuk tekinteni a történetésztársadalom.

Számos nevezetes, kiemelt csomópontot azonosíthatunk térben és időben. A természeti népek orális megoldásaitól az ókor és a középkor adminisztrációs üzemein át a kora újkorig, ahol a modern állam kialakulásában nélkülözhetetlen bürokrácia a 19. század végére vezet az „irányítás forradalmáig”. Ekkortól alakulnak ki az adatgyűjtésnek és megjelenítésnek, az erőforrások felmérésének, a számon-és nyilvántartásnak a megismerés és a döntéshozatal világán túl a fegyelmezés és a megfigyelhetőség dimenzióiban is napjainkig futó diskurzusai és kezelési-feldolgozási technikái.

A fentieknek megfelelően műhelykonferenciánk előadóit az alábbi négy szempont valamelyikének (akár egyszerre többnek is) az érvényesítésére kértük:

- ne segédtudományi jelleggel tárgyalják saját forrásukat, forráscsoportjukat, hanem legyen az maga a történeti tárgy, annak műfaji, intézményi, funkcionális kontextusaival, előzményeivel, szereplő-típusaival, adatkezelési technikájával
- ismert adat-kisvilágok új szempontú feldolgozására vagy kevésbé ismertek felfedezésére, irodalmi előzmény nélküli mozzanataik tárgyalásba vonására vállalkozzanak
- ahol erre mód van, szakadjanak el a forrás mikrotörténetétől is, és próbálják (a konferencia alcímére kacsintva) *a létrehozás és a használat* kategóriái mentén mérlegre tenni azt. Különös fontossága lehet annak, hogy állításokig, hipotézisekig lehessen jutni *a döntéstámogatásban és a döntéshozatalban* betöltött szerepről, illetve *a cselekvésbe fordult döntések* hatásairól és következményeiről.
- ha lehetséges és indokolt, az információháztartás korabeli egészének részeként kezeljék a kiválasztott forrástípust, annak információs környezetére, kapcsolódásaira érzékenyen

Z. Karvalics László

¹ A magyar fordítást az Európa Könyvkiadó jóvoltából ugyanazon évben kézbe lehetett már venni.

Előadás-kivonatok

Lista: “rendszergazdák és felhasználók” a számítógépek korszaka előtt

Horváthné dr. Hanny Erzsébet PhD
főmuzeológus/könyvtáros, Budapesti Történeti Múzeum Könyvtára,
zsabus@gmail.com

A Lista kezdetben nagyon szerény szerepet játszott: egyszerűen az emberi rövid távú emlékezet megtámogatására szolgáló felsorolás volt. Célja, hogy valamit pontosan idézhessen fel a használója. Idővel vagy a listák vagy a listáznivalók sokasodni kezdtek és a jó hozzáférés rendezést igényelt. Kialakultak a tematikusan listázott listák, majd egyre szorosabb rendbe szedték a tematikán belül ezeket, kialakítva a különféle mappákat, kartotékokat, tékákat. Ennek egyenes következményeként megszületett az adminisztráció és a bürokrácia, a bértábla, a népszámlálás, a leltárkönyv, a telekkönyv, az anyakönyv – sokáig folytathatnám a sort a lajstromozás történetében.

A már az ókorban is létező és az állam irányításában nagy szerepet játszó uralkodói (állami) "tárak" gazdasági és politikai feljegyzéseket, tartaléklajstromokat, eszközeleltárakat és diplomáciai iratokat is tartalmaztak. Segítették az uralkodót és környezetét a gazdasági élet zökkenőmentes fenntartásában, a tervezésben. A nagyobb vagyonnal rendelkezők is igyekeztek felmérni készleteiket, később a polgárok, a céhek, a földesúr, az arisztokrata és a polgári értelmiség tagjai is éltek ezekkel a lehetőségekkel. Milyen szükségszerűség hívta életre azokat a formációkat, amelyeket ma levéltár, könyvtár, leltárkönyv stb. néven ismerünk, mivé vált az az egyszerű kis lista további léte folyamán?

Milyen közvetlen haszna lehet tehát a listának? Kezdetben valószínűleg csak a pusztán életben maradás záloga volt a tudás, hogy egy embercsoportnak mi minden áll rendelkezésére a jövőben. A készletek felmérése, a raktározás pontossága, a raktárak kiürítése, illetve feltöltése, az alapanyagok rendelkezésre állása akkor, később és most is kihat bármely populáció túlélési képességére, hosszú távú érdekeinek biztosítására.

Tehát, a lista = hatalom. A készletfelmérés = lehetőség felmérés, amely elvezethet a kitűzött célokhoz. Mindezt akár – mai szóval – erőforrás nyilvántartásnak is nevezhetjük. Az igények egyre szerteágzóbbá válásával minden bizonnyal megjelent az egységesítésre, központi nyilvántartások készítésére való törekvés (szétszórt erőforrások kontra koncentrált erőforrások), amely mind parancsolóbbnak bizonyult. Szükségessé vált egy használható és áttekinthető rendszer, amelynek segítségével trendeket, hatékonyságot lehetett megállapítani és meg lehetett tudni, meddig lehet elmenni.

A rendszer felállítója és hasznélvezője kezdetben biztosan ugyanaz a személy vagy csoport volt. Később ez is több ágon futott tovább, ágazatokra oszlott, mígnem kialakult az a jól ismert megosztás, amely ma is jellemző ránk, s aminek következtében messze esik már egymástól felhasználó és rendszergazda.

Időtlennek tűnő fejtegetéseimet néhány példával is alá szeretném támasztani. Ezért fogom majd felidézni az Egri csillagok Sukán bácsiját, a bibliai hét szűk esztendő, a Batthyány-család 17. századi gazdálkodásának iratait, valamint egy általános könyvtári rendszert. Ezek segítségével jól látható lesz: a számítástechnika és a számítógépek előtt éppen úgy működött a rendszerszervezés, és semmivel sem voltak pontatlanabbak a korabeli adatbázisok és kezelők, mint ma.

A listák ábrázolásának rövid történeti áttekintése

Bátorfy Attila

ELTE BTK Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet

batorfy.attila@btk.elte.hu

Az adatvizualizációk tömeges elterjedésével párhuzamosan az információábrázolások történetének kutatása is új lendületet kapott az elmúlt két évtizedben. A történeti szempontú kutatások különféle diszciplináris hagyományok és diskurzusok szerint szerveződnek, ám az archaeológiai elsőkre, fontosakra, újítókra és hősökre fókuszáló szimpla kronologikus történetmesélés (Funkhouser 1937, Wainer és Spence 2005, Friendly 2006, Berkowitz 2018, Rendgen, 2018, Rendgen és Wiedemann szerk. 2019) mellett megjelentek a formanyelvet (Lima 2011, 2014, 2017), koncepciót (Rosenberg és Grafton 2012, Boyd-Davis 2017), reprezentációt (Battle-Baptiste és Rusert 2018), médiatörténeti összefüggéseket (Cairo 2018, Dick 2020) feltáró monográfiák, csakúgy, mint a képelméleti, művészet- és kultúratörténeti kapcsolódásokat megállapító kutatási eredmények (Bender és Marrinan 1997, Bredekamp és munkatársai 2015, Kemp 2016).

Ez a, főként amerikai-angolszász kutatási hullám elégséges példát és megközelítési módot kínál a konferencia témájául szolgáló *lista*, mint az ismeretek és a tudás dokumentálására és megőrzésére szolgáló strukturált rendszer ábrázolásainak ismertetésére.

Mint minden információ, a lista ábrázolása is lehet önmaga, amely hordozója volt már agyag, pergamen, kő, papír, fatábla, mi már leginkább grafikon interfészen találkozunk velük. Izgalmasabb azonban az a kérdés, hogy mikor és milyen formában jelentek meg az vizuális absztrakció különféle fokai, amelyek egyfelől a lista analitikai/heurisztikus felfedezését segítették, másfelől a külvilág számára magyarázó- és meggyőzőerővel bírtak a maguk diagrammatikus formájukban.

A lista, mint vizuális probléma lényegében egyidős az információ gyűjtésével. Ezek közül egyesek hosszú folyamat során sztenderdizálódtak, mások érdekes, akár látványos kísérletként maradtak az utókorra. Előadásomban sorra veszem, hogy a listáknak milyen ábrázolási típusai vannak aszerint, hogy a listában szereplő tételekhez milyen egyéb numerikus vagy leíró információ tartozik. A klasszifikációs metódus részben az információból következő, megválaszolni kívánt vizuális probléma formanyelvét (Lima 2011, 2014, 2017), részben az időrendiség, történetiség feldolgozását (Rosenberg és Grafton 2012, Boyd-Davis 2017), részben pedig a választott grafikai metódusok szemiotikai jellemzőit (Bertin 2010, Kirk 2016) vizsgálja történeti perspektívában.

Párhuzamos módosítások a francia és a magyar levéltári tektonikában az ezredfordulón

Paulusz Richárd

százhalombattai Hamvas Béla Városi Könyvtár, Városi Archívum
paulusz.richard@mail.battanet.hu

Absztrakt

A levéltári tektonika, azaz a fondoknak (amelyek a források legfontosabb leírási egységei) a segédletekben történő csoportosítása az osztályozás egyik területe.

A francia kulturális minisztérium 1998. évi körlevele (CIRCULAIRE AD 98-8 DU 18 DECEMBRE 1998 Instruction sur le classement et la cotation des archives dans les services d'archives départementales) a területi levéltárakban követendő eljárást írja elő. Eközben sorra veszi az elődök által kidolgozott rendszer kiépülésének állomásait, amelyek, mint írja is, a fond tiszteletére tett folyamatos erőfeszítésekről tanúskodnak. 4. pontjában a körlevélben eszközölt módosításokat sorolja fel. Elsősorban utóbbira és a NKÖM Levéltári Kollégiuma 2002. évi (2. számú) Ajánlása a területi általános és a települési önkormányzati levéltárak új fond(jegyzék-)szerkezetéhez című dokumentumra támaszkodva jelölök meg több közös pontot a kettő között. Előrebocsátandó, hogy a francia „série en cotation W” elnevezésű korábban bevezetett eljárás a lezáratlan (azaz irattermelő) fondok esetében különálló és a körlevél által fenntartott rendszert honosított meg.

Elkerülendő, hogy valamely korszakhatáron átívelő fond a „cadre de classement” két „série”-je (azaz fondfőcsoportja) között megosztásra kerüljön, bizonyos esetekben a korszakhatárt nem alkalmazó série ETP-be is sorolható az intézmény, közszerv közirata. A fond egybentartásának irányába hat a hazai ajánlás több pontja is: az időben korábbi megfelelő fondfőcsoportba beolvadó XXVI. intézmények, XXVII. testületek, XXVIII. egyesületek, XXXI. Családok és személyek (kb.), XXXII. gyűjtemények fondfőcsoport. Szintúgy a XXI. megyei tvh. és megyei jogú városok, a XXII. megyei városok és községek fondfőcsoport beolvadása, ezeket eredetileg is csupán néhány esztendő korszakból származó fondokra hozták létre. (Ellentétes irányú döntéseket is találni az ajánlásban. A XXXIV. levéltár ügyviteli iratai fondfőcsoport megszüntetésre került, de kényszerűen rögtön szétszakadt. A politikai rendszerek közötti különbséget nem tagadva a XXXVI. és XXXVII. fondfőcsoportok viszont az időbeli tagolás irányába hatnak. Hozzáteendő, hogy a IV. és V. fondfőcsoport korábról korszakonként továbbosztott számkeretek révén, bár nem fondfőcsoporti szinten.) A kronológiai határok követésénél mindkét dokumentum bizonyos mérlegelés szükségességét ismétli meg.

Az iratok közirat jellegét mindkét országban kiemelt szempontként kezelik. A francia szabályozás a letétként való bekerülést a magyar ajánláshoz képest erősebben érvényesíti (és a párhuzamos fondfőcsoportokban fésűszerű sorszámozást ajánl), de némi konvergencia irányába mutat, hogy a série H-dépôt-ba kerül a megfelelő, illetékességből átvett fond is. Mindkettő megerősíti a más fondokból kiemelt gyűjtések reponálásának helyénvalóságát.

Az élet gazdagságát tükröző levéltári fondok áttekinthető elrendezése nehéz feladat. A könyvtárszakmában az ETO-ban pl. 159.9 pszichológia fölöttes osztálya megszűnt a gondolkodásmód változása vagy az ismeretek felosztásának átgondolása miatt. Ehhez járul egyfajta horror vacui, az összefüggés hiányától való félelem (vö. Colin Renfrew: A civilizáció előtt). Úgy látszik tehát, hogy kronologikus alapon fondfőcsoport létrehozása megvalósítása előtt többször is átgondolandó. A túlosztást okozhatja a fejlődés rossz értelemben vett mechanikus eszméje is. Közös nevezőnek mindig megmarad a világ és benne az emberi elme közössége.

Adó- és zsákmánylisták az Újasszír Birodalom első felének királyfelirataiban

Árvai Tamás Kristóf

Pécsi Tudományegyetem Interdiszciplináris Doktori Iskolája Ókortörténeti programjának hallgatója, a Hetednap Adventista Egyház lelkipásztora

arvaitom@gmail.com

Az Asszír Birodalom II. Aššur-dān uralkodásától (i.e. 935-912) kezdve – kisebb-nagyobb kihagyásokkal – rendszeres agresszorként lépett föl az őt körülvevő szomszéd hatalmakkal szemben. E háborúk következtében visszahódították először a középasszír korban birtokolt területeket, majd túllépve e határokat, egy hatalmas méretű birodalmat hoztak létre a 7. századra.

Ezek a háborúk – a vazallusoktól behajtott adók és az ellenségektől eltulajdonított zsákmánynak köszönhetően – tömegtelen gazdagságot hoztak a birodalom földrajzi és társadalmi centruma számára. A kutatás egyetért abban, hogy az Újasszír Birodalom stabilitásának egyik oka a jól kiépített adminisztráció volt (Radner 2014, *The Neo-Assyrian Empire, in Imperien und Reiche in der Weltgeschichte*, Wiesbaden), így joggal várható el, hogy a központba befolyó adók és zsákmányok is precíz módon följegyzésre kerültek, mint ahogyan arra látványos reliefábrázolások tanúskodnak is. Ezek a listák azonban számunkra szinte teljesen elveszte, legalább is abban a formában, ahogyan mi elvárnánk őket. Az asszír királyfeliratok ugyanis hosszú adó- és zsákmánylistákat közölnek egy-egy hadjáratleírás végén.

Első olvasatra talán azt gondolnánk, hogy ezek a listák a modern leltározás korai formái, kontextusban vizsgálva azonban kiderül, hogy a szerkesztési elvek ideológiai implikációt feltételeznek. A listák a királyfelirat makrostruktúrájában előre meghatározott helyet foglalnak el, így a hadjárat elbeszélésének kötelező elemévé szilárdulnak. Ezzel egyidőben maguk a listák mikrostruktúrájukban is egy szigorú szekvenciarendet követnek. Mintha az adók és a rablott javak (szóhasználatban nem is nagyon lehet a kettőt elkülöníteni egymástól) csak bizonyos sorrendben érkezhetnének a központba. Az írnokoknak tehát a valós adatokat egy ideológiailag terhelt szűrőn keresztül kellett beprézelniük a szövegbe.

Így a listák többet árulnak el arról, ahogyan az asszírok a világot (és benne az ellenségtől rekvirált zsákmányt) látták, mint a ténylegesen Asszíriába áramló javakról minőség és kvantitás tekintetében. A minőséget a felirat mikrostruktúrája, a mennyiséget pedig az ellenséges hatalom presztízse határozta meg.

Elesettek, ünnepi áldozatok, adók Listák a klasszikus görög világban

Németh György
egyetemi tanár, DSc, ELTE BTK Ókortörténeti Tanszék,
nemeth.gyorgy@btk.elte.hu

A görög világban az információközlés egyik legelterjedtebb módja a feliratállítás volt. A rövid ideig használatos információkat fehérre festett fatáblákra írták, a hosszabb időre megőrizni szándékozott információkat, listákat azonban márványba vésték és közterületen kiállították. Az előadás a Kr. e. 5/4. századi listaállítási szokásokat vizsgálja meg a háborúban elesett hősök névlistáitól az egyik legmonumentálisabb görög feliratig, a déloszi szövetség éveken keresztül vezetett adólistáiig. A listák szerkezete különbözött egymástól, mivel alkalmazkodott az éppen aktuális tartalomhoz.

Az elesettek névlistái többnyire községenként vagy phülénként sorolták fel a háború áldozatait. Volt azonban, hogy egy fegyvernem áldozatait külön kiemelték. A Kr. e. 392-ben lezajlott korinthoszi csatában elesett lovasok felirata így hangzott:

"Ezek a lovasok estek el Korinthosznál: Antiphanész a phülarkhosz, Melésziasz, Onétóridész, Lüsiztheosz, Pandios, Nikomakhosz, Theangelosz, Phanész, Démoklész, Dexileósz, Endelosz. Koróneiánál: Neokleidész."

Az úgynevezett áldozati naptárak valójában nem naptárak voltak, csak a mai kutatók számára működnek naptárként. Egy község lakói havonta felírták, hogy melyik ünnepen melyik istennek vagy hérósnak milyen állatot áldoztak, és az mennyibe került a kultuszközösségnek. Számukra tehát ez a rendszeres elszámolás dokumentuma volt a közösség felé, számunkra azonban pontosan rögzíti az egymást követő ünnepek rendjét. Nézzünk egy példát egy thorikoszi áldozati naptárból:

"Boédromiön havában a Proéroszia alkalmával: a városi Zeusznak egy válogatott juhot, egy válogatott malacot. Automenaiban| egy vásárolt malacot teljesen égessenek el, a résztvevőknek a pap nyújtson lakomát. Kephalosznak egy válogatott juhot. Prokrisznak egy asztalnyi áldozatot. Thorikosznak egy válogatott juhot. A thorikoszi hősnőknek egy asztalnyi áldozatot. Szunionban Poszeidónnak egy válogatott bárányt. Apollónnak egy fiatal hímnemű kecskét..."

Ezek a "naptárfeliratok" a görög vallástörténet különösen becses forrásai, bár első ránézésre meglehetősen repetitívnek tűnnek.

Athén a görög-perzsa háború után megszervezte a déloszi szövetséget, amelyben azoknak a tagállamoknak, amelyek nem állítottak hajót a közös flottába, szövetségi hozzájárulást, valójában adót kellett fizetniük. Az évi befizetéseket hatalmas kőtáblákra jegyezték fel évente és adókörczetenként meghatározott sorrendben. Ez az egyetlen forrás, amelyből tudjuk, pontosan melyik poliszok voltak a szövetség tagállamai, és bizonyos években mely tagállamok halmoztak fel adósságot, vagy próbálkoztak a szövetségtől történő elszakadással.

Növénylisták Dioszkoridésznél

Gradvohl Edina

főiskolai docens, PhD, SOTE Egészségtudományi Kar, Társadalomtudományi Tanszék
gradvohle@se-etk.hu; soranosster@gmail.com

Az ókori görög világban a természettudósok, orvosok ismereteiket, tapasztalataikat igyekeztek leírni, kéziratba foglalni. A fennmaradt orvosi munkák némelyikében a különféle betegségeket tüneteikkel, ajánlott kezeléseikkel együtt listázva olvashatjuk. Ehhez hasonlóan a természettudósok a korabeli tudományos „felfedezéseiket” listába rendezve igyekeztek megőrizni az utókor számára.

A botanika összefonódott a gyógyítással, hiszen a korabeli gyógyító szerek nagy része növényi eredetű volt. A botanikusok éppen ezért nem határolódtak el az orvosoktól, hanem igyekeztek a növények orvosi hatásait is feljegyezni. Az ókorban készült botanikai kéziratokat a középkorban latinra fordítva, sokszorosítva, illusztrációkkal és tartalmi kiegészítésekkel ellátva átmentették az újkorba, amelyben szintén alapműveknek számítottak.

Az antik botanikusok közül jelentős szerepe volt az ereszoszi Theophrasztosznak, akinek egyik legismertebb műve a „Περὶ Φυτῶν Ἱστορίαις” (“Historia plantarum”, “A növények természetrajza”) c. 9 könyvből álló munkája. Ebben kb. 550 növényfaj természetrajzát, morfológiáját, gyógyászati felhasználhatóságát írta le. Elsőként alkotta meg a növények rendszertanát.

A késő antik kori katonaorvos, az alkalmazott botanika legjelentősebb alakja, a kilikiai Anazarban született Dioszkoridész, akit a farmakognózia első tanárának tartanak. Fő műve a „Περὶ ὕλης ἰατρικῆς” (“De materia medica”, “Az orvosi anyagokról”). Az 5 kötetes könyvben több, mint 500 növényt és gyógynövényt ismertet osztályokba sorolva. Az 1. kötet növényi anyagokkal (aromás növények, olajok, kenőcsök, fák és azok levele, gyantája és gyümölcse, a 2. állati eredetű készítményekkel (gyógyszerek), gabonafélékkel és zöldségekkel, a 3. gyökerekkel, növénykivonatokkal, fűvekkel és magokkal, a 4. gyógynövényekkel és gyökerekkel, az 5. pedig szőlővel, szőlőből készült termékekkel, borokkal és ásványokkal foglalkozik. Dioszkoridész művében a komplexebb és az egyszerűbb gyógyító szereket foglalta rendszerbe ismertetőjegyeikkel együtt.

Az előadásban elsősorban Dioszkoridész művével foglalkozom, de a bemutatott orvosi illusztrációk e könyv latin és arab fordításaiból származnak. Bár a kéziratok középkori eredetűek, a rajzok egy része egészen biztosan ókori mintákra megy vissza.

Két későantik publikációs lista (Az Augustinus-bibliográfia kialakulásának kezdeteiről a *Retractationes* és az *Indiculum* alapján)

Óbis Hajnalka

egyetemi adjunktus, PhD, Károli Gáspár Református Egyetem BTK
Történettudományi Intézet Ókortörténeti és Segédtudományi Tanszék
ohajnalka@yahoo.com

Aurelius Augustinus, hippói püspök könyvtárnyi művet írt élete folyamán, amelyeknek számontartása és elolvasása már a kortársakat is kihívás elé állította. Ezekben a művekben nyomom követhetjük intellektuális fejlődését, filozófiai nézeteinek formálódását és álláspontját a különböző, katolikus kereszténységgel és eretnekségekkel kapcsolatos vitákban. Idős korában 427 és 430 között idejének nagy részét arra szánta, hogy eddig műveit újraolvassa, listába foglalja, kijavítsa.

Ebben a nagy munkában segítségére voltak szerzetestársai a hippói monostorban valamint egy *notariusokból*, egyházi írástudókból álló titkári apparátus, amely információs üzemként a háttérrel adta ehhez a munkához ugyanúgy, mint az augustinusi művek másolásához és terjesztéséhez. A folyamat közben írt, pontosabban diktált egy művet *Retractationes (Felülvizsgálatok)* címmel, amellyel ugyanúgy új műfajt teremtett, mint a Vallomások című művével. Ez egy prologusból és két könyvből álló mű, amelyben 232 könyv terjedelmű 93 db művét sorolja fel az öreg hippói püspök, összegyűjti benne a megtérése óta írott és publikált műveit a *Szentbeszéd*ek és a *Levelek* kivételével. Minden műnél a címével kezdi a fejezetet, és megnevezi a személyt, akinek ajánlotta, utána röviden megemlíti a mű megírásának körülményeit, célját. Ha valamiről úgy gondolja, hogy nem egyezik korábbi véleményével, akkor önkritikát gyakorol, kiegészítéseket tesz, előfordult, hogy egy sok évvel korábban félbemaradt művet befejezett ezen időszak alatt. Régi műveiből nem hagyja ki a listáról azokat sem, amelyeket kevésbé érez sikerültnek, mert úgy gondolja, lehet bennük a keresztény olvasóknak hasznos érvelés. A művekkel időrendben halad, nem témák szerint, és különösen fontosnak tartja, hogy átvizsgálja azokat a műveket, amelyeket még megtérése előtt vagy püspökségének kezdetén írt.

Az életmű kutatói számára ez a lista nem csak azért érdekes, mert kiderül belőle, mely művei nem maradtak ránk a hippói püspöknek, hanem azért is, mert benne Augustinus szigorú önkritikát gyakorol annak érdekében, hogy gondolkodásának, írásainak koherenciáját megőrizze, kimutassa. A lista azonban nem csak önvizsgálatra, hanem későbbi egyházi használatra is készült, mivel a korban így lehetett elkülöníteni a valóban Augustinus által írott műveket azoktól, amelyeket a neve alatt és tekintélyére hivatkozva terjesztettek. A listából kitűnik, hogy művein belül külön csoportként kezelte az *Epistulaet* és a *Sermones*-t, ezek későbbi kézíratos hagyományát erőteljesen befolyásolta, hogy nem ilyen gondos időrendben vagy tematikus rendben őrződtek meg az utókor számára, és részben ez teszi lehetővé, hogy ezekből ma is "új", eddig nem ismert augustinusi művek kerülhessenek elő, mint pl. a *Divjak-levelek* gyűjteménye 1981-ben vagy a *Dolbeau-szentbeszéd*ek 1990-ben. A művek listájának másik forrása a hippói püspök életrajzírójának, Possidiusnak az *Indiculum*a, amelyet az életrajza végére illesztett. Ez a katalógus aszerint csoportosítja a műveket, hogy ki ellen íródtak, a pogányok, a pelagianusok, a donatisták stb. elleni írásokról beszél. Ez a csoportosítás is nagyban befolyásolta azt a képet, ahogyan az utókor Augustinus tevékenységét megközelíti és értelmezi.

Középkori puzzle, hiányzó darabokkal. A johanniták generális káptalanjainak listái

Hunyadi Zsolt

egyetemi docens, PhD, SZTE BTK Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék
hunyadiz@hist-u-szeged.hu

Az erősen központosított lovagrendek jelentős 12. századi újítása a tartományok kialakítása volt. A 13. század közepére több száz adminisztratív egység hálózta be Európát és a Szentföldet, amelyekkel intenzív kapcsolatot kellett fenntartani a rendi vezetésnek. Ennek egyik legfontosabb eszköze a ciszterci mintára létrehozott generális káptalan intézménye, amely a lovagrendek, így a johanniták számára legfontosabb döntések meghozatalának fóruma volt, ahol a tartományi vezetők (perjelek, tartományi mesterek) képviselték tartományuk adminisztratív egységeit.

A generális káptalanokra sajnos korántsem olyan rendszerességgel került sor, mint a cisztercieknél, a történész számára mégis kincsebányának számít a másolati könyvekben fennmaradt rendi adminisztráció, hiszen más rendi nyilvántartások híján a generális káptalanokon történő megjelenés, illetve az ott befizetett/kivetett adók, valamint az aktuális kinevezések segítenek pontosan rekonstruálni a Rend szervezeti felépítését (preceptoriumok–perjelségek–nagyperjelségek–Nyelvek [linguae]).

A magyar–szlávón (vránai) perjelség esetében ennek hatványozott jelentősége van, mert a tartomány „hovatartozása” bizonyos időszakokban nem egyértelmű. Sajnos a másolati könyvek egy része elveszett, így a teljes képet nem lehet rekonstruálni, de a fennmaradt listákat egymás mellé illesztve olyan információmorzsák nyerhetők ki, amelyek egyébként más, okleveles forrásokból talán soha.

Helynevek és hatalom. A "szokásos helyek" retorikája a középkori információáramlásban

Novák Veronika

egyetemi docens, PhD, ELTE BTK Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Tanszék
novak.veronika@btk.elte.hu

Hogyan lehet hatalmat gyakorolni helynevek felsorolásával? Kőbe és emlékműbe vésett városnevek esetében nem kell sokat magyarázni, és tudjuk azt is, hogy a térképcsínálás sem ideológiától mentes tevékenység. Egy korábbi tanulmányomban már foglalkoztam a 13-17. század között létrejött verses utcalistákkal, amelyek a nyüzsgő nagyváros légkörét, gazdagságát érzékeltették – itt most kifejezetten a hatalom gyakorlásáról lesz szó, hétköznapibb helynevek, utcanevek, kereszteződések felsorolásának lehetséges felhasználásait vizsgálva.

Maga a városi tér rituális bejárása is lehet hatalmi aktus: az egyes városrészek határainak ismétlődő végigjárása, a város védőszentjének ünnepén tartott körmenet stációi, a királyi bevonulások ünnepélyes állomásai, a vesztőhelyre vezető út vagy éppen a királyi kikiáltó hivatalos körútjai mind ilyenek. Közös ezekben a rituális formákban a szokások figyelembevétel, átadása és ezzel együtt bizonyos rugalmasság. A királyi bevonulások sok esetben kötött útvonalat követtek, amit csak a király használhatott, a kivégzések szertartásai közben aggályosan ügyeltek a kötelező formák betartására a jogszerűség garanciájaként, ám a királyi hatalom erősödése gyakran magával hozta új, még hatásosabb ünnepi formák és helyek alkalmazásba vételét e két rituális esemény során is.

A kihirdetés a hivatalos információáramlásban jelentős szerepet töltött be. Annak ellenére, hogy a kikiáltott rendeletek elég földhözragadtak voltak (céhszabályok és köztisztaság pl.), mivel a király és a helyi hatalom nevében történtek, igazi hatalmi rítust jelentettek. A már említett szokásszerűség ezért itt is kulcseleme a rítusnak, és ez vonatkozik a helyszínekre is: „szokásos kereszteződésekről”, „nyilvános helyekről” szólnak a források szinte mindenhol, igen gyakran a konkrét helyek említése nélkül. Michel Hébert megállapítása szerint: annyira szokványosak és mindenki által ismertek ezek a helyek, hogy senki nem is törődik azzal, hogy felsorolja őket nekünk. A kutatásban általánosan bevett ezért azt feltételezni, hogy a „szokásos helyek” helyszínek konkrétan létező listái, mely listák ráadásul változatlanul ismétlődnek az időben az egyes kikiáltásoknál. Mindez beleillik a középkori rítusok hagyományos elképzelésébe is, mely egy merev, a változásoktól irtózó, a hagyományokhoz, szokásokhoz szigorúan ragaszkodó kultúra képét adja.

Az aprólékos kutatások azonban árnyalni tudják ezt az elképzelést és kevésbé egysíkú kapcsolatokra mutatnak rá szokások, helyek és hatalom között. Saját elemzésem a 14-16. századi párizsi kikiáltásokat veszi alapul, és ezek feljegyzéseit a Színes könyvek (*Livres de couleur*) nevű regisztrumkötetekben, melyekben kikiáltók jelentéseit, kikiáltásra váró szövegeket és kikiáltási rendelkezéseket jegyezték fel. A fennmaradt több száz esetből néhány tucatnyiban találkozunk konkrét helynevekkel. A kikiáltási helyek listája rendkívül rugalmas és gyakorlatias, alkalmazkodik a hirdetések témájához. A bejárando helyekről maga a kikiáltó dönt, aki jelentést is tesz az útvjáról. A jelentésben vagy felsorolja az összes állomást, vagy csak egy részüket, és hozzáteszi a „szokásos kereszteződések” kitélt, vagy pedig csak a „szokásos” vagy „ez esetben szokásos kereszteződések” formulát használja. A szokásos helyeken hirdetés azt garantálja, hogy a kellő feltételek között kihirdetett szabályok mindenkire érvényesek legyenek. Maga a kihirdetés azonban láthatólag elég rugalmasan zajlik, így valójában a jelentésben alkalmazott retorikai fogás, a „szokásos helyekre” hivatkozás teremti meg a törvényes feltételeket. Egy kutató a „jogi fikció” kifejezést használta. Azt látjuk, hogy a hatalmi rítusok hatékonyságáért a cselekedetek mellett a rítus lejegyzése is felelős. A felsorolás maga, a lista ismétlődése vagy éppen ezek fikciója garantálja a jogszerűséget.

A győzhetetlenség listája

Péter Krisztina
peterkriszta@t-online.hu

A spanyol Győzhetetlen Armada 1588-as, Anglia elleni hadjáratáról a mindkét hadviselő fél által tudatosan alkalmazott propagandának hála hatalmas mennyiségű és igen változatos műfajú forrásanyag maradt ránk, írott (gúnyversektől eposzokig) és nem írott (festményektől érmékig) egyaránt.

Az előadás témája ebből a rengeteg anyagból egyetlen, ám többször, több nyelven és többféleképpen kiadott darabnak az elemzése lesz, amely a spanyol flotta elindulása előtt, 1588 májusában, Lisszabonban elvégzett seregszemle során felvett adatok rendkívül részletes jegyzéket tartalmazza, kitérve a hadsereg nagyságára, a hajók és a fővezérek nevére, sőt az ellátmányra is. Mi értelme lehetett annak, hogy egy ilyen, kevésbé olvasmányos szöveget előállítottak, kiadtak és Európa-szerte széleskörűen terjesztettek? Mit tudhattak meg belőle a kortársak, hogyan jelenítette meg számukra az évszázad egyik legnagyobb eseményét ezek a nyomtatványok a számok és adatok tükrében? Milyen jelentősége és funkciója volt a kiadványok változó formátumának, annak, hogy táblázat, illetve lista formájában nyomtatták ki őket?

Az előadás második részében arra fogok kitérni, hogy hogyan reflektáltak a kiadványra egyrészt a nyomtatványok olvasói, másrészt az angol propagandagépezet.

Miről mesélnek a kora újkori középiskolai adatsorok? A kassai jezsuita gimnázium anyakönyvének elektronikus feldolgozása

Barta M. János

MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport

bartaj@caesar.elte.hu

Míg az egyetemlátogató diákok összegyűjtése évtizedek óta zajlik és e tárgyban már kötetek sora látott napvilágot, a kora újkori középiskolák diákságára a legutóbbi időkhöz kevés figyelmet fordított a történeti kutatás, és a meglévő érdeklődés is leginkább a protestáns kollégiumok diákságának feltárását tűzte ki célul. Így egészen az elmúlt néhány évig kiaknázatlan maradt a Jézus Társasága által a 17–18. században a kora újkori Magyarország és Erdély területén működtetett gimnáziumok anyakönyveinek sokasága. Az előrelépés lehetőségét azonban ekkoriban már magukban hordozták azok a folyamatos fejlődésen áteső számítógépes módszerek, amelyeknek elterjedése végül a kora újkori társadalomtörténeti kutatásokban is új távlatokat nyitottak. Az áttörést a jezsuita gimnáziumok esetében a „Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon: a győri, nagyszombati, pozsonyi jezsuita gimnázium tanulói a 17–18. században” elnevezésű, 2015–2019 között működő „NKFIH” (OTKA) projekt hozta el, amelynek keretén belül három jelentős, huzamosabb időn keresztül működő gimnázium anyakönyvének a digitális feldolgozása történt meg a szélesebb nyilvánosság számára is hozzáférhető adatbázisok formájában. E projekt célkitűzéseinek mintegy szerves folytatásaként kezdődött meg a Felső-Magyarország 17–18. századi oktatási életében vezető szerepet betöltő kassai jezsuita gimnázium és akadémia 1693–1773 között vezetett anyakönyvének gimnáziumi hallgatókra vonatkozó bejegyzéseinek elektronikus feldolgozása.

Ezeknek az adatbázisoknak, köztük a kassainak a jelentősége egyebek mellett a komplex lekérdezések lehetőségében rejlik. Segítségükkel ugyanis egy gyakorlatilag statisztika előtti korszakból olyan statisztikai adatsorokat lehet képezni, amelyek a korábbiaknál élesebb rálátást nyújtanak a társadalom egy jól körülhatárolható, meghatározó és széles szegmensére, lehetővé téve a statisztikai elemzéseken túl az újabb szempontú vizsgálódásokat, mélyelemzéseket, esettanulmányok készítését is. Ily módon például az eddigieknél nagyobb biztonsággal megválaszolhatóvá válhat az a kérdés is, hogy az oktatás milyen jelentőséggel bírt egy-egy család felemelkedésében. Használatukkal ugyanakkor ún. kohorsz-elemzések is elvégezhetőek, vagyis végigkövethetőek az egyidőben beiratkozott, ugyanahhoz az évfolyamhoz tartozó diákoknak az életútjai, ami tág teret biztosít a jelentős eredménnyel kecsegtető induktív következtetéseknek a levonására.

Előadásom alapvetően három pillérré épül. A projekt céljainak, a kassai anyakönyv adattartalmának és az adatfelvitel Győr, Nagyszombat és Pozsony mintájára történő, egységes elvek szerinti módszertanának ismertetését követően térek rá az elemzés lehetőségeire és a várható eredményekre Kassa példáján keresztül, kidomborítva a különbségeket is az említett három nyugat-magyarországi városhoz képest. Ennek során górcső alá veszem magának a kassai matrikulának, illetve készítőinek a szempontjait és adatkezelési technikáját is, nem elmulasztva azoknak a hiányosságoknak a bemutatását sem, amelyek a rögzítésre vonatkozó korabeli jezsuita előírásokat sajnos sokszor felülíró mindennapi gyakorlatból fakadnak, és a jelenkor történésének elemzési lehetőségeit is korlátozzák. Végül a kassai adatbázis későbbi, szélesebb körben való hasznosításának, a továbblépésnek a lehetőségeit ismertetem röviden.

Statisztika-e az útleírás?

Szász Géza

egyetemi docens, PhD, SZTE BTK Francia Tanszék

szaszgeza@gmail.com

A 18. század második felének Franciaországában az utazással és útleírással foglalkozó filozofikus munkák visszatérő eleme az utazó által az általa bejárt országban a helybéliekhez, néha a szó szoros értelmében vett bennszülöttekhez intézendő kérdések, illetve az ezekre kapott válaszokból álló, leíró dokumentum mibenléte feletti reflexió, amelyhez több esetben minták kidolgozása is társul.

A hol saját utazási tapasztalatból táplálkozó, hol külső hatásra (például kormányzati megrendelésre) születő eszmefuttatások az addig is összetett felhasználásnak örvendő, de mindenképpen ismeretátadó jelleggel felruházott útleírás történetében sajátos elágazást eredményeznek: miközben az egyik oldalon felerősödik az elvagyódás kiszolgálása, illetve a kontemplatív-meditatív, néhol már a romantikára hajazóan érzékeny-érzeleműs karakter (Bernardin de Saint-Pierre, Chateaubriand), a másik tendencia a narráció és az utazás „megélt” jellegének minimálisra csökkentését szorgalmazza, mintegy „országdokumentáció” elkészítésének kötelezettségével. Mindez a *Voyage* szó mint könyvcím jelentésének módosulásával (és ebből fakadóan komoly kutatói buktatókkal) is jár.

Természetesen a jelenség nem értelmezhető pusztán az útleírás műfaji keretein belül; elválaszthatatlan a francia statisztikai gondolkodás fejlődésétől, illetve az Ancien régime utolsó éveitől egészen a Restauráció koráig tartó belső és külső „felfedezési láztól” (*fièvre exploratrice*).

A ma már szerencsére viszonylag könnyen hozzáférhető szövegek alapján a vizsgált koron belül rekonstruálhatjuk azt folyamatot, amely a komolyabban legelőszőr Diderot *Voyage en Hollande* című művében tárgyalt-javasolt megoldásoktól Volney 1795-ös – a „klasszikus” földrajzi és demográfiai elemek mellett a szokásokra és egyfajta nemzetkarakterológiára vonatkozó tételeknek is helyet adó – kérdőívén keresztül Napóleon korának megye- és országleírési kezdeményezéséig ível. Bizonyos szempontból az iniciatíva torzóban marad: az elsődleges célt, a leírások egységes módszertan szerinti egybeszerkesztését és feldolgozását nem sikerült megoldani, az egyes vidékekre vagy országokra vonatkozó anyagok külön-külön jelentek meg (igaz, vaskos kötetekben), az adatok összesítése és a „képalkotás” a szerzőkre (vagyis a kérdezőkre) hárult.

Noha hazánk ekkoriban távolról sem tekinthető az utazások elsődleges desztinációjának, igyekszünk arra is fényt deríteni, miként, milyen adatokkal szerepelt-szerepelhetett Magyarország a francia közigazgatás rendelkezésére álló információtömegben. Ez utóbbihoz Marcel de Serres *Voyage en Autriche* című, véleményünk szerint még mindig nem kellően feltárt munkája nyújt segítséget, egyúttal arra is rávilágítva, milyen tényezők befolyásolhatták (torzíthatták) a kialakuló országképet.

Kétségtelen, hogy az utazóval szemben támasztott új követelmények az útleírás „irodalmissága” ellen hatottak; amennyiben viszont az így született munkákat nem kívánjuk versenyeztetni, rendkívül értékes adalékhoz jutunk a 18-19. század fordulójának megismerési eljárásainak megértéséhez.

A pilótafülkétől a kórházi ágyig. A „csekklista” forradalma a 19-20. században

Z. Karvalics László

egyetemi docens, CSc, SZTE BTK Kulturális Örökség és Humán Információtudomány
Tanszék

zkl@hung.u-szeged.hu

1935 október 30.-án az amerikai légierő versenyt rendezett a nagy gyártóknak, hogy kiválassza a legjobb repülőgépet, amely azután nagy hatótávolságú bombázóként szolgálhat majd. A Boeing Model 299 fantázianevű, négymotoros gépszörnye biztos befutónak látszott: az elvárt bombamennyiség ötszörösére készítették fel, gyorsabban és majd kétszer akkora távolságra tudott repülni, mint elődei. 65 darab megrendelését már a verseny előtt előkészítették.

A repülő erőd azonban háromszáz láb magasságból lezuhant, és az öt fős legénységből ketten veszítették életüket, köztük a parancsnok, Hill ezredes. A vizsgálat mechanikai problémát nem talált, a balesetet emberi hibára vezették vissza: oly sok mindennel kellett bajlódnia a felszálláskor a tapasztalt pilótának, hogy egyszerűen elfelejtette kioldani a magassági kormánylapot és az oldalkormányt rögzítő szerkezetet. A Boeing majdnem csődbe ment, repülőt a vetélytárs Douglastól vásároltak – aztán a tesztgépként megtartott példányokkal foglalkozó pilóták a korábbiakhoz képest rendkívül bonyolult irányítási funkciók megtanulására javasolt hosszú tréningprogram helyett egy pofonegyszerű megoldásig jutottak. Egyetlen, kézben tartható indexkártyára sorba egymás után felírták azokat a műveleteket, amelyeket elvégezve (kipipálva) biztonságossá válhatott a felszállás. Majdnem kétmillió mérföldet repültek egyetlen további baleset nélkül – és a közben B-17-esre átkeresztelt gépből 13 ezret állítottak csatasorba, ami aztán nagyban hozzájárult a náci Németország megtöréséhez.

Az 1960-as évek elejének nyugati kórházaiban a tesztpilótákat követve a nővérek is feltalálónak álltak. A négy alapvető vitális paraméter (pulzus, vérnyomás, hőmérséklet, légzés) nagyjából hat óránkénti (indokolt esetben sűrűbb vagy ritkább) mérésének szükségességéhez apró fejlesztési lépések sokaságával jutottak el (néha ötödik vagy hatodik elemet is melléjük emelve). S addig kísérleteztek a mérési eredmények ábrázolásával, amíg elfogadott és standardizált formáig nem jutottak. Nem meglepő, hogy csatlakozott mindehhez a gyógyszeradagolási ütemtáblázat (timing chart) vagy az egyes betegekre lebontott kezelési terv.

Abból kiindulva, hogy mi vezérelhette a nővéreket, az előadásban választ keresünk arra a talán érdekesnek mondható kérdésre, hogy vajon mi különbözteti meg korábbi idők csekklistára emlékeztető memóriatámogató eszközeit (például a háromezer évnél is hosszabb történetre visszatekintő receptkönyveket vagy a gyártástechnológiai eljárások rögzített leírásait, amelyet szinte bizonyosan megelőztek orális „csekklisták” is) a 20. század fent bemutatott két tudástechnológiai innovációjától?

A fakultatív hitoktatás a Rákosi-korszakban az adatok tükrében

Sz. Nagy Gábor

tudományos munkatárs, PhD, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Hadtudományi és Honvédtisztképző Kar Honvédelmi Jogi és Igazgatási Tanszék
sz.nagy.gabor@gmail.com

Magyarországon 1949. szeptemberében a Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1949. évi 5. számú törvényerejű rendelete értelmében megszűnt a közoktatásban a kötelező vallásoktatás, és helyére a választható hitoktatás került.

A Magyar Dolgozók Pártja a párt, a miniszteriális és a központi kormányzati szervek feladatául szabta (együttműködve a szakszervezetekkel és a tömegmozgalmi szervekkel), hogy minden eszközzel igyekezzenek csökkenteni a hitoktatásra beiratkozó tanulók számát. 1949 és 1953 között leginkább adminisztratív eszközöket vetettek be, míg 1953 és 1956 között inkább a szülők meggyőzésre helyezték a hangsúlyt. A különböző szervek által meghozott terveket, utasításokat pedig a területi párt és államigazgatási szerveknek (városi, megyei, járási tanácsok) kellett végrehajtaniuk, és adatot szolgáltatni. Ezeket az adatokat a párt központjába (az MDP Agitációs és Propaganda Osztályához) és az 1951-ben felállított Állami Egyházügyi Hivatalba továbbították, akik azt felterjesztették az MDP vezető szerveihez.

A területi közigazgatási szervek települések szerinti bontásban szolgáltatott adatokat az alap- és középfokú iskolákba beiratkozott tanulók számáról, valamint az ebből hitoktatásra jelentkezőkét, ezekből azonban a vezető szervekhez az adatok már csak a megyei és megyei jogú városi bontásban kerültek.

A felvett adatok elsősorban arról tájékoztatták a döntéshozókat, hogy hol, milyen arányban jelentkezők hitoktatásra. Egyes statisztikákban megjelentek a származási statisztikák is (munkás, paraszt, értelmiségi) és a párttagság is. Ezek alapján igyekeztek olyan döntéseket hozni, amelynek segítségével ezeket a csoportokat el tudják távolítani az egyház közeléből.

Az előadásomban ezeknek az adatoknak a mentén vizsgálom a fakultatív hitoktatás helyzetét a Rákosi-korszakban.

Az adatok elsődleges vizsgálata arra mutat rá, hogy az állampárt intézkedései nyomán milyen változások álltak be a hitoktatásra jelentkezők arányában. A különböző intézkedések hatására láthatóvá válik, hogy a kezdetben 92%-os arány fokozatosan csökkenni kezdett, és az 1953/1954. tanévben egészen 27%-ig csökkent. A Nagy Imre-kormány által bevezetett enyhítések miatt ez a következő tanévben 35%-ra nőtt, majd a visszarendeződés politikájának köszönhetően ismét 30%-a alá süllyedt. Ezekből az adatsorokból látható, hogy az MDP által követett politika sikeres volt. Ugyanakkor azt is látni lehet, hogy egyes megyékben a beiratkozottak aránya jóval meghaladta az országos átlagot. Kérdés, hogy vajon ez miért lehetett?

Az adatok elemzésének azonban van egy másik lehetősége is. A népszámlálás során utoljára 1949-ben vették fel a vallási felekezethez tartozást, mint statisztikai adatot. Úgy gondolom, hogy a hitoktatásra beiratkozott tanulók száma ad bizonyos támpontot arról, hogy is változott a népesség egyházhoz fűződő viszonya. Ez nem azt jelenti, hogy a vallásosság a beiratkozási adatokkal egyenértékűen csökkent, csupán azt feltételezem, hogy ezek a számok visszajelzést adnak arról, hogy a népesség körében milyen arányban voltak az egy-egy valláshoz mélyen kötődő személyek. A beiratkozás ugyanis nem a tanuló, hanem a szülők elköteleződését mutatja, egy olyan időszakban, amikor a templomba járás, a vallási meggyőződés kifejezése hátrányosan érinthette az embereket. Ebben az időszakban ezt a tettet tekinthetjük a rendszerrel való szembenállásnak is.